

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharqshunoslik. Востоковедение. Oriental Studies

SHARQSHUNOSLIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

Jurnal websayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/os>

MARKAZIY OSIYO XALQLARI MADANIYATINING SHAKLLANISHIDA IJTIMOYIY KOMMUNIKATSIYA

Muxabbat Saliyeva

Tarjimashunoslik va xalqaro jurnalistika

kafedrasi dotsenti,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: kommunikatsiya, davlat, jamiyat, adolat, sarkarda, nusxa, kitobchilik, husnixat, manba, hadis, rivoyat, sharh.

Annotatsiya: Ushbu maqolada oʻrta asrlardagi ijtimoiy muloqotlarning yana bir muhim jihatiga eʼtiborimizni qaratmoqchimiz. Oʻrta asrlarga murojaat etsak, maʼlum boʻladiki, alohida bir asarlarni koʻp nusxada tarqatish amaliyoti Ioʻgan Gutenbergdan oldin Osiyoda joriy qilingan ekan. Faqat bu kitoblar qoʻlyozma sifatida tarqatilgan. Oʻrganish shuni koʻrsatadiki, oʻsha davrlarda kitoblar oʻttiz, qirq, ellik, yuz va undan ortiq nusxalarda koʻchirilgan. Kitob haqida soʻz ketar ekan, uning mazmuni taʼlim yoki ilmiy maʼnoga ega boʻlishi mumkin, ammo kitobchilik, albatta, madaniyatini ifodalaydi.

Oʻrta asrlarda Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan ijtimoiy aloqaning usul va manbalari bizgacha minglab sonlarda yetib kelgan: kitoblar, xatlar, xattotlik namunalari, yodgorliklar, oʻyma sanʼatkorlik asarlari va boshqalar. Kishilar oʻz sezgi organlari orqali aloqadan himoyalangan boʻlib turishadi, chunki ushbu organlar ushbu aloqalarni taʼmoslashtiradi. Bu yoʻnalishda oʻrta asrlilik odamlar uchun madaniy aloqalar katta joyga ega edi. Markaziy Osiyo olimlari arab, fors turk tillarida yozilgan kitoblari orqali mashhur boʻlganlar. Oʻrta asrlarning oʻzida hujjatlar boshqa (masalan, lotin) tillarga tarjima qilingan.

Sharq xalqlarining oʻrta asrlarda erishgan yutuqlari umuman badiiy tafakkurning barcha sohalariga kuchli taʼsir koʻrsatgan: matematika va astronomiyadan oʻrnatgan sheʼriyat va nasrgacha garbiy uygʻonish ijod qilgan mashhur Europe lim va yozuvchilarning asarlarida Sharq Kuro ni karim va khadislarga, Xorazm, Bukhorogan va Samarkand. va talim namoyandalariga, bu erda tashkil topgan ilmiy va adabii muhit, mazmun va janrlarga, devonu ruboiylarga, Arab va

force tilida bitilgan hatlarga murozhaatlar kwpdan-kwp bo'ladi, zhumladan, "algebra" va "medicine" so'zlarigacha.

O'rta asrlardagi Sharq madaniyatini o'zgartirishashuv yanada faollashmoqda. Axboriy tajovuzlar hozirgi kunga kelib, insoniyat hayotida o'zini manaviy-axloqiy meyyorlar asta-sekin yemirilib, odamzod postmavjudlik (post-existence) davriga o'tmoqda. Danielle Belldan keyin "post" so'zi ommalashib ketdi. Postindustrial jamiyat, postmodernizm, postinsonian kelajak (insondan keyingi kelajak), post-zamonaviylik (post-modernlik) birlashmalari keng iste'molga kirmoqda.

Xullas, hozirgi davrning murakkabligi zamonaviy xalqaro va milliy xalq axborot harakat ta'sirida ko'p asrlar o'ziga xos shakllangan elementlarning ahamiyatiga putur yetayotganida ham o'z ifodasini topmoqda. Buning uchun kunning muhim ahamiyatidan biri – o'rta asrlar tajribasiga yana bir bor murojaat etib, ming yillik sinovlaridan o'tgan ijobiy natija va madaniy boyliklarni to'laroq o'zlashtirish, insonparvarlik g'oyalaridan samarali foydalanishdir.

CULTURE OF THE PEOPLE OF CENTRAL ASIA SOCIAL COMMUNICATION IN THE FORMATION

Mukhabat Saliyeva

Translation studies and international journalism

associate professor of the department,

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Keywords:

Communication, state, society, justice, military leader, copy, literature, husniyat, source, hadith, narration, commentary.

Abstract:

In this article we would like to focus on another important aspect of social communication in the Middle Ages.

If we turn to the Middle Ages, we know that the practice of distributing individual works in multiple copies was introduced in Asia even before Johannes Gutenberg. Only these books were distributed in manuscript form. Research shows that in those days books were copied in thirty, forty, fifty, one hundred or more copies. When it comes to a book, its content may have educational or scientific significance, but reading books certainly represents culture.

The methods and sources of social communication carried out in Central Asia in the Middle Ages have reached us in thousands: books, letters, examples of calligraphy, monuments, carved works of art, etc. people are protected from communication through the senses, because these organs regulate these communications. In this direction, cultural ties were of great importance for the people of the Middle Ages. Central Asian scholars have become famous for their books written in Arabic, Persian and Turkish. In the Middle Ages, documents were translated into other

languages (for example, Latin).

The achievements of the Shark people over the centuries have had a strong influence on all eras of artistic thought: from mathematics and astronomy to the poetry and prose that created the Western Renaissance, in the works of famous European writers and writers Sharq Kuroini Karim and Hadith. , Khorezm, Bukhorogan and Samarkand. and representatives of education, the scientific and literary environment, the content and genres created here, Devon Rubai, letters written in Arabic and Force, there are many comments, from Jumla, to the words “algebra” and “medicine”.

The transformation of medieval shark culture is intensifying. Today, media attacks are gradually eroding the spiritual and moral standards of human life, and humanity is moving into a post-existence period. Danielle Bell's post went viral. Associations of post-industrial society, postmodernism, posthuman future (posthuman future), postmodernity (postmodernism) are widely used.

In short, the complexity of the current era is also reflected in the fact that, under the influence of the modern international and national information movement, the importance of elements uniquely formed over the centuries is being undermined. To this end, one of the important tasks of the day is to once again turn to the experience of the Middle Ages, fully expand the sectarian results and cultural values that have passed the test of thousands of years, and effectively use humanitarian ideas.

КУЛЬТУРА НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ СОЦИАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ФОРМИРОВАНИИ

Мухабат Салиева

Переводоведение и международная журналистика

доцент кафедры,

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:

Общение, государство, общество, правосудие, военачальник, экземпляр, литература, хуснихат, источник, хадис, повествование, комментарий.

Аннотация: В данной статье мы хотели бы сосредоточить внимание на еще одном важном аспекте социального общения в средние века.

Если обратиться к Средневековью, то известно, что практика распространения отдельных произведений в нескольких экземплярах была введена в Азии еще до Иоганна Гутенберга. Только эти книги распространялись в виде рукописей. Исследования показывают, что в те времена книги переписывались в тридцати, сорока, пятидесяти, ста и более экземплярах. Когда дело доходит до книги, ее содержание может иметь

образовательное или научное значение, но чтение книг, безусловно, представляет собой культуру.

Способы и источники социальной коммуникации, осуществлявшиеся в Средней Азии в средние века, дошли до нас тысячами: книги, письма, образцы каллиграфии, памятники, резные произведения искусства и т. д. люди защищены от общения через органы чувств, потому что эти органы регулируют эти коммуникации. В этом направлении большое место для людей Средневековья имели культурные связи. Ученые Центральной Азии прославились благодаря своим книгам, написанным на арабском, персидском и турецком языках. В средние века документы переводились на другие (например, латынь) языки.

Достижения народа Акул на протяжении веков оказали сильное влияние на все эпохи художественной мысли: от математики и астрономии до поэзии и прозы, создавших Западное Возрождение, в произведениях известных европейских писателей и писателей Шарк Курони Карима и Хадиса. , Хорезм, Бухороган и Самарканд. и представителей образования, научной и литературной среды, содержания и жанров, созданных здесь, девону рубай, букв, написанных на арабском языке и форсе, имеется множество комментариев, от жумлы, до слов «алгебра» и «медицина».

Трансформация средневековой культуры акул становится все активнее. Сегодня атаки средств массовой информации постепенно размывают духовно-нравственные стандарты человеческой жизни, и человечество переходит в период постсуществования. Пост Даниэль Белл стал вирусным. Широко используются ассоциации постиндустриального общества, постмодернизма, постчеловеческого будущего (постчеловеческого будущего), постсовременности (постмодернизма).

Короче говоря, сложность нынешней эпохи выражается еще и в том, что под влиянием современного международного и национального информационного движения подрывается значение элементов, уникально сформировавшихся на протяжении веков. Для этого одной из важных задач дня является еще раз обратиться к опыту Средневековья, полностью расширить сектантские результаты и культурные ценности, прошедшие тысячелетние испытания, и эффективно использовать гуманитарные идеи.

KIRISH

O'рта asrlarda Markaziy Osiyo mamlakatlari hududida ijtimoiy rivojlanish kuchli bo'lganki, natijada, odamlarda ma'lumotlarni yetkazish vositalariga bo'lgan ehtiyoj ortgan.

Bugungi kunda biz bu holni o'sha davrlardagi ommaviy madaniy kommunikatsiyalarning yuksalishi deb baholashga haqlimiz.

Abu Nasr Forobiy ko'rsatganidek, madaniyat odamzod hayotida muhim o'ringa ega ekanini Aflotun shunday ta'riflaydi: «Aflotun nihoyatda foydali bo'lgan bir fikrni tushuntirishga intiladi, bu – adolatning go'zalligidir»¹. O'sha davrda aloqa vositalarining ahamiyati nechog'liq muhim bo'lganligi davlat va jamiyatni boshqarishda yozma hamda og'zaki aloqa turlari ommaviy tarzda amalga oshirilganligi bilan oydinlashadi.

Mazkur bo'limda madaniy kommunikatsiyaning ahamiyati va uning xususiyatlarini o'rganish hamda o'rta asrlarda Markaziy Osiyo hududida kommunikatsiyalar qanday bo'lganligi haqida so'z yuritiladi.

Madaniyat insoniyat tarixi davomida yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmuasi bo'lib, taraqqiyotning muayyan bosqichi sifatida talablar doirasida har bir davrning ijtimoiy manfaati va ehtiyojiga qarab rivojlanadi hamda keng va tor ma'noni anglatadi. Keng ma'nodagi madaniyat bu – tamaddun, ya'ni uivilizatsiya tushunchasiga teng. Tor ma'nodagi madaniyat esa aniq bir bosqich, mamlakat, millat holatini anglatadi. Bunga ilmiy, ta'limiy, adabiy, ma'muriy, huquqiy va boshqa yo'nalishlar kiradi. Aslida madaniyat atamasi arabcha «shaharlik» degan ma'noni anglatadi.

Biz madaniyatni ma'naviy va moddiy ommaviy kommunikatsiya turlariga bo'lamiz. Ma'naviy jihatdan kommunikatsiya o'z belgi va ramzlari tizimi orqali jamiyat a'zolari orasida axborot yetkazilishi va almashuvining so'zdagi ifodasi sanaladi. Moddiy-madaniy kommunikatsiya tushunchasi keng bo'lib, unga mehnat qurollari, shaharlar, binolar, minoralar, yo'llar, xullas, sun'iy sharoitda yaratilgan qurilishlarning barchasini kiritish mumkin.

O'rta asrlardagi ommaviy kommunikatsiya obyektlari bizgacha ko'proq moddiy, ya'ni madrasa, masjid, minoralar va shu kabi shakllarda yetib kelgan. Bunday obyektlar, birinchidan, o'sha davrlardagi madaniyatning hosilasi bo'lsa, ikkinchidan, keyingi avlodlarni tarbiyalash uchun ta'sirchan vosita sifatida xizmat qilgan. Bu gap nafaqat o'zbekistonliklar, balki bizning yodgorliklarimiz bilan tanishishga kelgan barcha mamlakat va xalqlar vakillariga tegishli ham. Fikrimizni isbotlaydigan misollar o'rta kundagi olimlarning asarlarida ham uchrab turadi. Masalan, Abu Nasr Forobiy o'zining «Fozil odamlar shahri» asarida bu haqda: «Nihoyat, sohibi qonun, tavof qilinadigan yerlar, ibodatxonalarga katta e'tibor berishi kerak, toki ular nurab, buzilib ketmasin, ularning yomon ahvolga kelishi, shahar aholisining yuraklarini hamda shahar

¹ Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: «Xalq merosi», 1993. – B. 49–50.

ishlariga mutasaddi odamlarning qalblarining buzilishi, qabihlashishiga olib keladi»², deya ta'kidlaydi.

Binobarin, kishilar ongi, ruhiyatiga ta'sir qiluvchi ko'pgina moddiy kommunikatsiya obyektlarining xarob ahvoli salbiy ma'naviy oqibatlarga olib borishi mumkin. Shu o'rinda allomaning yana bir so'zlarini keltirish joizdir: «Shu qatori odamlarga zarur bo'lgan asbob-uskuna bilan ta'minlash, qadamjolar, ibodatxonalar, koshonalar, urush haqida, so'ngra, shartnomalar tuzish, chegaralar, dinlarga mansublik va dinlar haqida yozadi»³. Salbiy qiyos sifatida biz sobiq sovet davridagi Samarqand, Buxoro va Xiva madaniy yodgorliklarining yomon ahvolini keltirishimiz mumkin.

Ommaviy kommunikatsiya jarayonida har bir insonning haybatli binolarni ko'rishi, tasavvur qilishi natijasida uning ichki dunyosi boyib borishi tabiiy. Chindan ham bunday ommaviy kommunikatsiya orqali o'zlashtirilgan madaniyat kishilarning his-tuyg'ulari, fikr va g'oyalarining rivojlanishiga olib keladigan kuchdir.

Madaniyatning moddiy kommunikatsiya shakllari deyilganda, yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, asosan, shaharlar, madrasalar, devor bezaklari, bog'lar, yo'llar, rabotlar va inson qo'li bilan bunyod etilgan boshqa qurilishlar nazarda tutiladi. Chunki qadimda yaratilgan binolar, saroy va ko'shklar mahobati, maqbara koshinlaridagi nAQSHlar, qal'a darvozalarining go'zalligi, yo'llar ravonligi xalq madaniyatining buyukligini namoyish etadi. Bunday qurilmalarga bekordan bekorga «toshdan yaratilgan yilnoma» deb nom berilmagan.

Binolar ham bog'lanish timsoli, ya'ni madaniy kommunikatsiyaning ko'rinishi bo'lgan. Ma'lumki, haj safariga chiqqan odamlar uzoq vaqt yo'l yurib, Makkaga yaqinlashganlarida shaharning baland minoralarini olisdan ko'rib, charchoqlari unutilgan va ularda ma'naviy zavqlanish, sevinch paydo bo'lgan.

Ushbu yondashuvdan kelib chiqsak, minoralarning ko'rinishi ommaviy kommunikatsiya jarayonini amalga oshirish bo'lib qoladi. Masalan, Buxoro minoralari 15–20 km masofadan ko'rinadi. Bu esa o'rta asrlarda ko'pdan ko'p yo'lovchilarning mazkur shaharga yetib kelganini anglatardi va ularning ruhiyatini tetiklashtirardi. Mayoq (mash'ala) nurlarini uzoqdan ko'rishni ham ommaviy kommunikatsiya jarayonini amalga oshirish deb hisoblasak, xato qilmagan bo'lamiz.

Madrasalarning o'zi va ulardagi bezaklar ma'lum bir ma'nolarni kasb etadi. Ular o'z ko'rinishi bilan qaysi asrda, kimlar va qaysi dinga mansub odamlar tomonidan qurilgani haqida axborot berishi tabiiydir. Shunday qilib, odamlar masjid yoki madrasalarga kirib o'zaro muloqotdan tashqari, bino va bezaklarni ko'rib, ko'p axborotga ega bo'lganlar.

² Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahni. – T.: «Xalq merosi», 1993. – B. 47.

³ O'sha joyda. – B. 48.

Demak, aytishimiz mumkinki, mahobatli binolar, imoratlar madaniy-moddiy kommunikatsiya sirasiga kiradi. Manbaning asl mohiyatini ochish maqsadida biz turli davrlardagi tarixiy original asarlardan foydalanishga intilganimiz sari moziy sirlari ko'z o'ngimizda jonlana boshlaydi. Nizomiddin Shomiy «Zafarnoma» asarida bayon etishicha, «...ulug'lik viloyatining Qaydofasi amirzoda Amironshoh bahodirning qizi Begi Sulton nomiga oliy bir ko'shk, ulug'vorlik asosiga qurilgan bir ayvon bino qildilar»⁴. Bu ulug'vor ko'shk, avvalambor, ayol nomi bilan bog'liqligi uchun ham nafis qurilgan bino qiyofasida inson ko'z o'ngida namoyon bo'ladi. Bu esa o'rta asrlardagi moziy sirlarini bugungi kun bilan bog'laydi.

«Boburnoma»da shunday iboralar bor: «Korvonsaro va hammomlarning marammati, yana arkta ustod Hasan Ali qilg'on pishiq xisht bila nimkora imoratning itmomi; bu imoratni ustod Sulton Muhammad bila mashvarat qilib, munosib tarh bila buyrulsun»⁵.

Ma'lumki, Amir Temur davlat rahbari sifatida shahar va qishloqlar go'zalligiga, yo'llar yotqizilishi, bog'lar yaratilishi, bozorlar ishlab turishiga ko'p e'tibor bergan. «Temur tuzuklari» asarida ta'kidlanishicha, «xarob bo'lib yotgan yerlarda korizlar qursinlar, buzilgan ko'priklarni tuzatsinlar, ariqlar va daryolar ustiga yangi ko'priklar qursinlar. Yo'llarga kuzatuvchi va soqchilar qo'ysinlar, har bir rabotga bir nechta odamni joylashtirsinlarki, yo'llarni kuzatish va saqlash ishlari shularga tegishli bo'lsin»⁶.

O'rta asrlarda qobiliyatli davlat rahbarlari, diniy peshvolar, harbiy sarkarda va boshqalar jamoatchilik fikri, keng omma o'zini qanday sezishining ahamiyati naqadar muhim ekanligini yaxshi tushungan va unga e'tibor berib kelgan. Bunday vazifalarni bajarishda madaniy-moddiy kommunikatsiyaning yaqqol ko'zga tashlanadigan vositalari muhim rol o'ynagan, xalqda tegishli kayfiyat uyg'otgan, o'z shahri, qishlog'i, madrasasi, masjidi, minorasi bilan faxrlanishiga olib kelgan.

Endi madaniy kommunikatsiyaning ma'naviy turlariga o'tamiz. O'zbekiston fanida ko'proq qabul qilingan me'yorlarga muvofiq, biz o'z tahlilimizni ilm va ta'limdan boshlashimiz mumkin edi, ammo bunday yondashuv o'rta asrlarda mavjud bo'lgan real ijtimoiy muhit, haqiqiy vaziyatga uncha ham to'g'ri kelmas edi. Chunki o'sha davrlarda madaniyat, ilm, ta'lim va boshqa sohalar, eng avvalo, diniy shaklda rivojlanayotgan edi. Masalan, Buxoro amiri Tog'shodaning Islom dinini 690 yildan keyin qabul qilishi⁷ ushbu hududda madaniyat gurkirab rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Tadqiqotimiz uchun tanlangan davrda Buxoro islom dunyosida mashhur «Qubbat ul-Islom» unvoniga sazovor bo'lgan. Ushbu fakt dunyo miqyosida tan olingan ilmiy-tarixiy

⁴ Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – T.: «O'zbekiston», 1996. – B. 220–221.

⁵ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T.: «Yulduzcha», 1996. – B. 329.

⁶ Amir Temur. Temur tuzuklari. – T.: «G'G'ulom», 1996. – B. 124.

⁷ Каралсин: Наршахий, Абу Бақр. Бухоро тарихи. – Т.: «Камалаю», 1991. – Б. 93.

manbalarda o'z ifodasini topgan. Masalan, «Buxoro tarixi»da yozilishicha: «Marhum Xoja imom Abu Hafs Kabir Buxoriy o'sha mahallada turar edi; u kishi Buxorodan Bag'dodga borib, marhum Imom Muhammad Husayn Shayboniyga shogird bo'lgan»⁸. O'sha davrda Buxoroda uning darajasiga teng keladigan ilmi kishi topilmagan. U Buxoroning mutaaxxirlari jumlasidan bo'lib, ham zohid, ham olim edi. O'rta asrlarda bitilgan kitoblarda yozilishicha, bu yerda madaniyatning keng tarqalishi, mahalliy imomlar va ulamolarning esa dunyoga tanilishi u kishining nomi bilan ham bog'liq.

Yana bir misol. «Buxoro tarixi»da bayon qilinishicha, Xoja Imom Abu Hafs Kabir Buxoriyning «o'g'li Abu Abdullohning ilmi shu darajada ediki»⁹, undan maslahat so'rab turganlar. Bu esa otaning o'z farzandlariga e'tiborli bo'lganligi, ularni ham ma'rifatli kishilar sifatida tarbiyalanganining dalolatidir, ya'ni, bu sulolaviy madaniy meroslikning ko'rsatkichidir.

Diniy shakldagi madaniy rivojlanishga biz to'g'ri baho berishimiz zarur. O'rta asrlarda Yevropada xristian dini ham keskin rivojlandi, ammo uning butun kuchi erkin fikrlashni bo'g'ishga sarflandi. Natijada o'rta asrlar Yevropa uchun qorong'ulik davri deb nom oldi («period tёмного средневековья»). Islom dunyosi uchun bu vaqt shvetsariyalik olim Adam Mets ta'biri bilan aytganda, «Musulmon Renessansi» davri bo'ldi. Chunki islom dini ma'rifatga undovchi, bag'ri keng din edi. Masalan, Bag'dod xalifalarining ko'p vazirlari xristian diniga mansub edilar va xizmat davrida dinlarni o'zgartirmadilar. Adam Mets yana bir misol keltiradi, lekin bu misol «Buxoro tarixi»dan olinganligi sababli biz originalga murojaat etamiz. Asarda yozilishicha: «Hojilar karvoni hajdan qaytib kelayotganida ularning ulamolari Xoja Imom Abu Hafs oldiga kelib, undan masala so'rar edilar. Shunda Abu Hafs «O'zing-ku Iroqdan kelyapsan, nima uchun Iroq olimlaridan so'ramading!» – deb so'rar, u olim esa; «Bu masalada Iroq olimlari bilan munozara qildim, ular javob bera olmadilar va menga Buxoroga borganingda bu masalani Xoja Imom Abu Hafs Buxoriydan yoki uning farzandlaridan so'ra!»¹⁰ – dedilar, deb javob berar edi», deb aytilgan. Ushbu va boshqa manbalardan o'rta asrlarda Markaziy Osiyo, jumladan, Buxoroda diniy va ilmiy qarashlar, madaniyatga intilish keng rivoj topganligini ko'rish mumkin.

O'sha davrlarda temir bosma shakl bo'lmaganligi, qo'lyozmalar esa kam ekanligi sababli, xalqlar madaniyatining negizini asosan og'zaki ijod namunalari tashkil etgan edi. Bu haqda Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida quyidagi so'zlar bor: «Asarni yozishga boshlab aytamanki, mendan so'ralgan narsaga yetkazuvchi vositalarning eng muhimi – qadimgi millatlar haqidagi rivoyatlar, o'tmish avlodlar to'g'risidagi xabarlarni

⁸ Ўша жойда. – Б. 130.

⁹ Абу Бақр Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: «Камалак», 1991. – Б. 130.

¹⁰ Ўша жойда. – Б. 130.

bilishdir, chunki bularning ko'pchiligi u millatlar avlodidan va ularning rasm-rusum va qoidalaridan iboratdir»¹¹.

Tabiiyki, o'sha vaqtlarda og'zaki kommunikatsiya yozmaga nisbatan ancha keng rivojlangan edi, ammo ular haqidagi ma'lumotlar bizga faqat yozma manbalar orqali yetib kelgan. Beruniy, Forobiy, Ibn Sino va boshqa olimlar asarlarida xalqning ko'p asrlik og'zaki ilmiy va adabiy an'analar tizimi, obrazlari va g'oyalari o'z aksini topgan. Natijada ushbu kitoblar ko'p avlodlarni insonparvarlik, bag'rikenglik ruhida tarbiyalagan, madaniyatli odamlar bo'lishga undagan. Mazkur asarlarning tarbiyaviy ahamiyati bugun respublikamizda yashayotgan yoshlar, butun aholi uchun ham baland desak, xato qilmaymiz. Chunki ular ming yildan ko'proq davrdagi xalq tajribasini o'zida mujassamlagan.

O'z asarlarini yaratishda mualliflar ilmiy, tarixiy kitoblar, podshoh va sarkardalarning zafarnomalaridan, diplomatik yozishmalardan, siyosiy yig'inlar bayonnomalaridan, qisqasi turli axborot manbalaridan foydalanganlar. Bunday manbalar sifatida shaxsiy suhbat, kuzatuv, sayohat, turli hujjat va buyumlar, og'zaki muloqotlar hamda boshqa vositalar xizmat qilgan.

Biz o'rganayotgan asarlarda mualliflar o'z g'oya va shaxsiy fikrlari bilan cheklanib qolmasdan, balki xalq ichida yurib odamlar bilan uchrashganlar, real voqealarning guvohi bo'lganlar, quloq bilan eshitib va ko'z bilan ko'rganlarini yozib olib, haqiqiy hayotni aks ettirishga harakat qilganlar.

Madaniy kommunikatsiyaning eng ulug' namunasi sifatida kitobni ta'riflasak, adashmaymiz. Agar bunday kitoblar sanoqli bo'lganida edi, ularni ommaviy kommunikatsiya vositasi deb baholashning iloji bo'lmasdi. Hamma gap shundaki, bunday kitoblar qo'lyozma bo'lsa-da, juda ko'p mualliflar tomonidan yozilib, o'nlab yuzlab, ayrim paytlarda esa undan ham ko'p nusxalarda ko'chirilgan. Natijada kitob o'rta asrlarda musulmon dunyosida xalqlar madaniyatini rivojlantirishning eng yirik vositasiga (kanaliga) aylangan.

Kitob xalqning hayotiy fikri va tajribasini o'zida aks ettirgan buyuk axborot xazinasidir. O'sha davrlarda ham kitobda bunday qudratli kuch borligini ko'pchilik juda yaxshi tushungan. Kitobga munosabat bir tekis bo'lmagan. Bir tomondan, asarlarni yozish va ko'paytirishga harakat qilingan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ularni yo'qotish ham vaqti-vaqti bilan avj olib turgan. Afsuski, o'sha davrlarda kitoblarni yo'q qilish, yoqib yuborish kabi hodisalar odatiy hol bo'lib, ular madaniy fojialarga ham olib kelgan. Bu, albatta, g'oyaviy kurashning dalolatidir. Har bir davrning o'ziga xos tarzdagi g'oyaviy kurashlar jo'shqinligi bugungidan past bo'lmagan. Misol sifatida musulmon dunyosida eng yirik va mashhur Aleksandriya kutubxonasi ikki marta xristianlar, bir marta arablar tomonidan yoqib yuborilganligini aytish mumkin. «Avesto» kitobi

¹¹ Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. Т. 1. – Т.: «Фан», 1968. – Б. 40.

ham Iskandar Zulqarnayn tomonidan yoqib yuborilganligi haqidagi ma'lumotlar bor. «Hindiston» asarida esa shunday faktga duch kelamiz: «Iskandar va uning vorislari rumliklar tomonidan (eronliklar) rag'bat qilgan barcha ilmiy kitoblari kuydirilib, hayot vositasi bo'lgan va faxr qilinadigan go'zal san'atlari barbod etilgan edi»¹².

Iskandar Zulqarnayn kabi sarkarda va podshohlar ular zabt etgan xalqlar madaniyati va kitoblarining saqlanishini xohlamagan. U kitoblar qanchalik tez yo'q qilinsa, bizning madaniyatimizga, dinimizga xalq shunchalik tez e'tiqod qila boshlaydi degan, fikrda bo'lgan.

Kitob yozuvchilarni Abu Rayhon Beruniy shunday ifodalaydi: «Purona kitoblarini rishi deb ataladigan guruh ishlagan. Bu kitoblarning kishilar og'izlaridan menga eshitilgani quyidagilar: «Odi-purona, ya'ni eng avvalgi (purona). 2. Machya-purona, ya'ni baliq. 3. Ko'rma-purona, ya'ni toshbaqa»¹³ va boshqalar, jami 18ta

Demak, qadim zamonlarda ham kishilar bir-birlariga turli afsonalar, latifalar aytishgan, xabarlarining ba'zi birlari hayotiy voqealar bo'lsa, boshqalari to'qima bo'lgan. Lekin ularning barchasi ommaviy kommunikatsiyaning u yoki bu shaklini ifodalaydi. Kitobdan taralayotgan ziyo haqida Abdurazzoq Samarqandiy shunday deb yozadi: «Axborotlar chehrasi va yodgorliklar ruxsorida ma'niy harflari va binolar izlaridan biror asar (mavjud) ekan, bu kitobning ham yorqin nurlari barcha ufqlarga xuddi oftob shu'lasidek yorug'lik bag'ishlab tursin va uning jahonga nur sochuvchi tal'ati olam atrofida kunduz yorug'ligidek jilolansin; maqsad javharlari oliy himmatga muvofiq tartibda terilsin va saodat oftobi istalgan tarzda zamona chehrasida porlasin»¹⁴. Umuman olganda, ushbu kitob o'zining estetik xususiyatlari bilan boshqalaridan ajralib turadi.

Insonning madaniy tarbiyasi ko'p vaqt talab etadigan jarayon. Forobiy ko'rsatishicha, Aflotun axloqiy-madaniy fazilatlarini keng omma tomonidan qanday o'zlashtirilishi kerakligi haqida quyidagicha yozadi: «Bunday yaxshi odatlar vaqtincha o'zlashgan bo'ladi, chunki jamiyatlar va barcha odamlarda odatlar uzoq muddat o'tib o'zlashtiriladi. Adolatli, pok, jasur bo'lishga odat qilish, shu bilan birga yomon qiliqlardan qutulish uchun ham ma'lum muddat o'tishi kerak. Bu vaqt davomida inson o'zining yomon qiliqlaridan voz kecha oladi. Agar odamda tug'ma, kuchli g'urur tuyg'ulari bo'lmasa, u holda o'sha odam o'z ruhini mashq ila tarbiyalashi zarur, chunki o'zi sevgan insonning ko'p jinoyatlarini sezmaslik odamning tug'ma xislatidir»¹⁵. Albatta, ushbu fikrdagi tarbiya jarayoni, eng avvalo, oilaviy muloqotlarda, mahallalardagi munosabatlarda yoki kengroq qilib gapirsak, ijtimoiy kommunikatsiyalar yordamida amalga oshiriladi.

¹² Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar // Tanlangan asarlar. T. 1. – T.: «Fan», 1968. – B. 147.

¹³ Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. // Tanlangan asarlar. T. 2. – T.: «Fan», 1965. – B. 109–110.

¹⁴ Samarqandiy A. Matlayi Sa'dayn va Majmayi Bahrayn. – T.: «Fan», 1969. – B. 58.

¹⁵ Nizomiddin Shomiy. Zafamoma. – T.: «O'zbekiston», 1996. – B. 49.

Madaniy kommunikatsiya normalariga rioya qilmagan shaxslar, ayniqsa, rahbarlar vaqti kelib, albatta inqirozga uchrashi haqida ko'p guvohlar bor. Jumladan, Nizomiddin Shomiy hadisdan iqtibos keltirib quyidagicha yozadi: «Haqiqatda Tangri hazrati baland himmatlilik va keng tabiatlilikka aloqador kishilarni do'st tutadi. Sustlik va past himmatlilikka tortadigan ishlarni dushman tutadi. Bu so'zlardan g'araz shulki, amir Husayn past himmatlik maqomiga qadam qo'yib, tuban fikrlar qilganligi uchun oxir-oqibat, o'z himmati nihoyasiga yetdi»¹⁶. Bunday fikrlar boshqa asarlarda ham uchraydi. Albatta, kishi ko'zi o'ngida namoyon bo'layotgan o'zgarishlarga befarq bo'lishi mumkin emas, chunki past himmatlilik xalq orasida kishining obro'sini tushirib qo'yadi, kimki davralarda o'zini himmatsiz qilib ko'rsatsa, ya'ni arzimagan foyda uchun g'ururini unutsa, atrofida gilar orasida uning hurmati yo'qoladi. Bunday so'zlarda madaniyatning asl ma'nosi mujassamlashgan.

Madaniy kommunikatsiya turlariga kitoblar, risolalar, asl yozma sharhlar, tarjimalar va ma'muriy hujjatlar hamda xatlarni kiritish mumkin. Masalan, 1499–1500-yillarda Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asarida: «Ikkinchi navbat Samarqandni olg'onda, Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi. Men ham bir kitobat yiborib edim, orqasida turkiy bayt aytib, bitib yiborib edim»¹⁷, deb yozadi.

O'rta asrlardagi ommaviy madaniy kommunikatsiyalarning yana bir muhim jihatiga e'tiborimizni qaratmoqchimiz. Gap jurnalistikaning asosiy xususiyati – ommaviylik haqida ketmoqda. Ma'lumki, jurnalistika asoschisi, nemis hunarmandi Iogann Gutenbergning yagona xizmati – ko'p nusxalikni ta'minlash, ya'ni mexanik tarzda bosma stanokda bir xil matnning ko'p sonini olishga erishish edi. Aynan shu yo'l bilan, ya'ni bir xil bosma matnning ko'p nusxalari jamoatchilik o'rtasida tarqatilishi va keng doiradagi odamlar ushbu usulda ularga axborot yetkazilishiga qiziqishi natijasida jurnalistika paydo bo'ldi.

Lekin agar biz ushbu masala bo'yicha o'rta asrlar tajribasiga murojaat etsak, ma'lum bo'ladi, alohida bir asarlarni ko'p nusxada tarqatish amaliyoti Gutenbergdan oldin Osiyoda joriylangan ekan. Faqat bu kitoblar qo'lyozma shaklida tarqatilar edi. O'rganish shuni ko'rsatadiki, o'sha davrlarda kitoblar o'ttiz, qirq, ellik, yuz va undan ortiq nusxalarda ko'chirilgan. Ulardan ayrimlarining nomlarini keltiramiz: «Tabariy tarixi», «Zafarnoma», «Shayboniynoma» (Shayboniyxon haqida kitob), «Tuhfayi xoniy», «Tarixi muluki ajam» va boshqalar.

Kitob haqida so'z ketar ekan, uning mazmuni ta'limiy yoki ilmiy ma'noga ega bo'lishi mumkin, ammo kitobatchilik, albatta, madaniyat tushunchasini ifodalaydi. Mumtoz adabiyot

¹⁶ Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahni. – T.: «A.Qodiriy», 1993. – B. 36.

¹⁷ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T.: «Yulduzcha», 1996. – B. 78.

sohasida taniqli olimlar yozishicha: «Qadim sharqiy turk madaniy muhitida qo'lyozmalar bilan yonma-yon ksilografiya – taxta betiga harf tushirib, nusxa ko'paytirish usuli ham joriy etildi»¹⁸.

O'rta asrlarda yashagan odamlar ham bugungi insonlar kabi yaxshi so'z qadriga yeta bilganlar. Adam Mets keltirgan faktda xat orqali bo'ladigan muloqot boshqa har qanday ko'makdan yuqori qo'yiladi: «Yaxshi so'zning savobiga hech narsa yetmaydi»¹⁹.

O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan ommaviy kommunikatsiyaning usul va manbalari bizgacha minglab sonlarda yetib kelgan: kitoblar, xatlar, xattotlik namunalari, yodgorliklar, o'yma san'atkorlik asarlari va boshqalar.

G.Maklyuen aytganidek, kishilar o'z sezgi organlari orqali aloqa vositalaridan xabardor bo'lib turishadi, chunki ushbu organlar mazkur aloqalarni ta'minlaydi. Bu yo'nalishda o'rta asrlik fuqaro uchun madaniy aloqalar katta ahamiyatga ega edi. Insoniyat hayotida madaniyatning muhimligi haqida Forobiy shunday yozadi: «Aflotun, agar shahar aholisi ma'rifatsiz, tajribasiz odamlar va bolalardan iborat bo'lsa, u holda ular sohibi qonun o'rnatgan tartib va boshqaruv usulini yaxshi qabul qilmaydilar»²⁰.

Bunday misollar o'rta asrlardan oldin ham, keyin ham ijod qilgan olimlar asarlarida bor. Hatto olimlar o'rtasida merosiylik an'analari ham o'rnatilgan. Masalan, Forobiy, Aflotunning fikrlarini rivojlantirgan va mahalliy sharoitga moslashtirilgan holda keltirgan. Qolaversa, Aflotun asarlarini musulmon diniga mansub mamlakatlarning vakillari o'z talqinlarida dunyoga tanitganlar. Ming yil davomida Aflotun, Arastu va boshqa antik davr buyuk olimlari g'oyalarini islom olami mutafakkirlari o'z asarlarida butun dunyoga tarqatganlar. Markaziy Osiyo olimlari arab, fors va turk tillarida yozilgan kitoblari orqali mashhur bo'lganlar. O'rta asrlarning o'zida ularning asarlari boshqa (masalan, lotin) tillarga tarjima qilingan.

XULOSA

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, o'rta asrlarda madaniy kommunikatsiyaning ikkala – moddiy va ma'naviy turlari ham muhim ahamiyatga ega edi. Chunki, og'zaki so'zdan tashqari, barcha bog'lanishlarni moddiy kommunikatsiya deb aytishga haqlimiz. Masalan, ma'naviyat manbasi sifatida baholab kelayotgan kitob ham qog'oz, mato va bo'yoqdan iborat moddiy jismdir. Tarixiy asarlarning har birida ham madrasa binosidan ko'ra ma'naviyat ko'proq deb aytolmaymiz, chunki madrasa, masjid, minoralar ham insoniyat madaniyatini o'zida aks ettirgan, ko'p ma'noga ega bo'lgan buyuk kitoblardir.

O'rta asrlarda Markaziy Osiyo mamlakatlarida yuz bergan madaniy yuksalishning asosini eng avvalo, ommaviy kommunikatsiyalar tashkil etdi. Jahon sivilizatsiyasi hozirgi Iroq hududida

¹⁸ Qayumov A, Is'haqov M., Otaxo'jayev A., Sodiqov Q. Qadimgi yozma yodgorliklar. – T.: «Yozuvchi», 2000. – B. 125.

¹⁹ Мец, А. Мусульманский Ренессанс. – М.: «Наука», 1973. – Б. 202.

²⁰ Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahni. – T.: «Xalq merosi», 1993. – B. 39.

paydo bo'lib, Eron, Misr, Hindiston bo'ylab, G'arbiy Turkiya va Gretsiyalarda yuqori darajaga yetdi. Biz o'rgangan o'rta asrlarda dunyo tamaddunining markazi islomga e'tiqod qiluvchi xalqlar yashaydigan hududlarga, jumladan, Movarounnahrda o'tdi, Xorazm, Buxoro va Samarqand esa o'sha davrlarda jahon madaniyatining buyuk o'choqlariga aylandi. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va boshqa Sharq olimlari buyuk antik falsafani o'zlashtirib, rivojlantirib, Yevropa mutaxassislariga yetkazdilar. Ibn Sino va Ibn Rushdning ilmiy g'oyalari XIV–XVII asrlarda Yevropa universitetlarida berilayotgan ta'limning falsafiy, axloqiy hamda ilmiy-tabiiy asoslari bo'lib xizmat qildi.

O'rta asrlarda ommaviy kommunikatsiyalar keng va atroflicha, davlatlar hamda xalqlar hayotiga bevosita ta'sir etuvchi, elatlar va madaniyatlar rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatuvchi kuch sifatida o'zini namoyon etdi. Madaniy kommunikatsiyalar moddiy va ma'naviy turlardan iborat bo'ldi. Moddiy kommunikatsiyalar madrasalar, masjidlar, minoralar, qadamjolar, ibodatxonalar, koshonalar, shaharlar, bog'lar, yo'llar, rabotlar, saroylar, ko'shklar, qal'alar, karvonsaroylar, ko'priklar, devor va eshik bezaklari yordamida amalga oshirilgan. Ma'naviy kommunikatsiya esa madaniy, ijtimoiy, falsafiy, teologik, tarbiyaviy, iqtisodiy, huquqiy, estetik, axloqiy mavzularda olib borilgan. Harbiy kommunikatsiya – o'rta asrlardagi ommaviy kommunikatsiyalar ichida eng keng tarqalganlaridandir. Harbiy kommunikatsiya jarayonida tovushli signallar turlari – karnay, surnay, nog'ora, dovul, burg'u, do'mbira va boshq. – keng tarqalgan. Har bir harbiy guruhga, uning soniga qarab, maxsus kommunikatsiya vositalarini ajratib berish joriylangan edi: 1) bayroq va nog'ora; 2) bayroq, nog'ora va tuman tug'i; 3) tug' va karnay; 4) katta nog'ora; 5) burg'u. Turli tarzdagi harbiy namoyishlar ham o'tkazilib turilar edi. Ommaviy kommunikatsiya maqsadlariga kelganda, aytish joizki, izchil tarzda ma'lumotlarni yig'ish, ularni to'plash va aniq tizimda ishlab chiqish yo'lga qo'yilgan edi. Bunday ma'lumotlardan xalqlarning madaniyati va ma'naviyatini ko'tarish, ta'lim, fanni rivojlantirish, odamlar hayotini yaxshilash maqsadida foydalanilgan. Mazkur axborotlar mustahkam davlat o'rnatish, uning boshqaruvini ta'minlash, ichki holatni barqarorlashtirish uchun ham xizmat qilgan. Ommaviy bog'lanishlardan ma'muriy, huquqiy, axloqiy boshqaruvni mukammallashtirish, raiyatni barcha hujjatlar haqida ogohlantirish, uni yangi qonunlar va qarorlar haqida xabardor qilish, xalqni yangilik bilan tanishtirish maqsadida foydalanilgan. Jumladan, qaror yoki qonun xalq tomonidan yaxshi qabul qilinishiga ham e'tibor berilgan. Ommaviy axborot markazlari va uni yig'ish tizimi keng ko'lamli bo'lgan. Eng avvalo, tarixchilar, teologlar (dinshunoslar), faylasuflar, tibbiyot vakillari bunday manbalar sifatida ulardan oldin o'z yurtlarida va xorijiy mamlakatlarda yaratilgan asarlarni jalb etganlar: ilmiy va badiiy asarlar, vedalar (Hindiston), dialoglar (Yunoniston) va boshq. Ko'p podsholiklarda axborot yig'ish tizimi

joriy qilingan edi. Mamlakatning turli burchaklarida faoliyat yuritadigan raiyat, harbiylar, dindorlarning faoliyati ochiq yoki maxfiy tarzda o'rganilib kelingan, ularning kayfiyatlari haqidagi ma'lumotlar bevosita davlat boshqaruvi tizimiga yetkazilgan. Ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilib borish, ulardan unumli foydalanish – mustahkam davlat o'rnatish, jamiyat boshqaruvini barqarorlashtirish uchun zarur tadbirlar bo'lgan. Ommaviy axborotlarni yig'ish manbalari sifatida biz nazariya va amaliyot, ilm va hayot xizmat qilib keldi desak, xato qilmasak kerak. O'rta Osiyo olimlari qadimiy Hindiston, Eron, Yunoniston, Afg'oniston, arab mamlakatlari tarixi, ilmi, yutuqlarini chuqur va har tomonlama o'zlashtirganlar. O'rta asr mutafakkirlari ko'p hollarda o'z asarlari uchun antik falsafani asos qilib olganlar. Undan tashqari, ular minglab hadis va rivoyatlar o'rganganlar, tarjimalar ham juda keng jalb etilgan. Ommaviy kommunikatsiya tashkil etadigan markazlar sifatida, eng avvalo, kutubxonalarni tilga olish joiz. Sharq mamlakatlarida ular yirik bo'lib, buyuk vazifalarni bajargan. Podshoh saroylaridan tashqari, ko'p xonadonlarda shaxsiy kutubxonalar bo'lib, ulardan ko'pchilik foydalangan. Ommaviy axborot markazlari sifatida karvonsaroylar, bozorlar, choyxonalar, sartaroshxonalar va boshqa odamlar yig'ilib turgan joylar xizmat qilgan. Ma'lumotlar ko'cha, maydon, masjid, madrasa, xonadonlardan to'plangan, ishlangan va shu joylarga yana tarqatilgan. Ommaviy axborotni yig'ish va yoyish usullariga jiddiy e'tibor berilgan. Bular qo'lyozma kitob va risolalardan foydalanish, shaxsiy suhbatlar, kuzatuvlar, sayohatlar, turli hujjat va buyumlar, og'zaki muloqot, ilmiy bahslar, falsafiy mushohadalar yordamida amalga oshirilgan. Axborot yig'uvchi odamlar safida elchilar, savdogarlar, sayohatchilar bo'lgan, ayg'oqchi va josuslar xizmatidan ham foydalanilgan. Ommaviy kommunikatsiya jarayonlari badiiy va ilmiy davralar, kitoblar muhokamasi, siyosiy yig'inlar, munozaralar yordamida tatbiq etilgan. Majlislar tartibi aniq va qat'iy bo'lgan: kim qayerda o'tirishi, qachon va nima haqida gapirishi va boshq. Saroylarda tashqariga chiqadigan axborot, ichki axborot almashuvi o'rnatilgan tartib asosida joriylangan. Mazkur tizim va tartib mustahkam bo'lib, ularga ham rioya qilingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduazizova N.A. Milliy jurnalistika tarixi (genesis va evolutsiya). Ikki jildlik. Ikkinchi jild. / Ma'sul muharrir Najmiddin Komilov. – T.: “Akula”, 2008. – 368 b.
2. Abduazizova N.A. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1017). – T.: Akademiya. 2000. – 238 b.
3. Hofiz Tanish Abru. Abdullanoma. T.: “Akula”, 1999. – 416 b.
4. Abu Abdulloh Al-Buxoriy. Sahihi Buxoriy. Al-jomi as-sahih (Ishonarli to'plam). 1-kitob. – T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 712 b.
5. Abu Abdulloh Al-Buxoriy. Sahihi Buxoriy. Al-jomi as-sahih (Ishonarli to'plam). 2-kitob. – T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 624 b.
6. Sharafiddin. Zafarnoma Ali Yazdiy. – T.: “Muxlis”, 1972, – 1239 b.

7. Alimov U. Hazrati imom (Hastim). – T.: “Movarounnahr”, 2008. – 144 b.
8. Amir Temur. Temur tuzuklari. Forschadan A. Sog‘uniy va G. Karomatov tarjimasi. B. Ahmedov Tahr. ostida. – T.: “G‘afur G‘ulom”, 1996. – 344 b.
9. Абул Фазл Байхаки. История Масъуда (1040-1041) М.: «Наука», 1969. – 983
10. Бартольд В.В. Сочинения. В 9-ти томах. Т. 2, Ч. 1. Общие работы по истории Средней Азии. М.: изд-во вост. лит. 1963. – 1020 б.
11. Бартольд В.В. Сочинения. В 9-ти томах. Т. 2, Ч. 2. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – М.: Изд-во вост. лит. 1964. – 657 б.
12. Бартольд В.В. Сочинения. В 9-ти томах. Т. 6. Работы по истории ислама и арабского халифата. М.: «Наука», 1966. – 729 б.
13. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan kolgan yodgorliklar. // Tanlangan asarlar. T. 1. – T.: “Muxlis”, 1968. – 465 b.
14. Abu Rayxon Beruniy. Hinduston. // Tanlangan asarlar. T. 2. – T.: “Muxlis”, 1968. – 495 b.
15. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. T.: “Yulduzcha”. 1989. – 368 b.
16. Бойко С.П. Загадки древних страниц. – Ставрополь, Китоб нашриёти, 1974. – 94 б.
17. Большакова О.Г. История ат-Табарий. – Т.: “Фан”, 1987.
18. Булгаков П.Г., Розенфельд Б.А., Ахмедов А.А. Мухаммад ал-Хорезми. – М.: «Наука», 1983. – 239 с.